

FERİDUN DİRİMTEKİN

**AYASOFYA ŞİMALİNDEKİ VEZİR BAHÇESİ DENİLEN
YERDE BULUNAN BİR HİPOGEE**

**İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 10 - 1961 den
ayrı baskı**

**UN HYPOGEE DANS LE JARDIN DIT «DU VIZIR»
AU NORD DE SAINTE SOPHIE**

Reprinted from
Annual of the Archaeological Museums of Istanbul No. 10 - 1961

.baş No: ab 163

er No: ab 161

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *ab163*

SINIFLAMA NO.

ab161

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHI

AYASOFYA ŞİMALİNDEKİ VEZİR BAHÇESİ DENİLEN YERDE BULUNAN BİR HİPOGEE

Ayasofya binasıyla bunun güneyinde bulunan imaret binaları arasındaki kısma Vezir bahçesi ismi verilmektedir. Buraya Ayasofya'nın kuzey cebhesinin ortasındaki büyük kapıdan geçmek suretiyle girilir.

Kapı'nın kuzey batısında bulunan ve bina duvarından 2.70 metre mesafede, sonradan, Hypogènin tonozları delinmek suretiyle vücade getirilen 76 cm. çapında kuyu ağzı tarzında bir giriş mevcuttur. Buradan aşağıya inilice, ağızdan 5.45 derinliğinde bulunan bir Hypogèenin koridoruna gelinir; burası vaktiyle bir Crypte olarak kullanıldıktan sonra, değişikliğe uğramıştır. Ayasofya ve Hazine dairesinin damlarından akan suları Ayasofyanın batısından geçen kanalizasyona akıtmak için yapılan su mecraları buraya bağlanmış ve suların getirdiği rusubla içerisi bazı yerleri bir metreden fazla toprakla dolmuştur.

HYPOGEE : Doğu - batı istikametindeki bir koridorla bunun ortasında sağa ve sola açılan kemerli girişlerle buna bağlı iki mezar odasından mürekkeptir. Koridor 8.63 metre uzunluğunda 3.13 metre yükseklikte 2.5 metre enindedir. Vaktiyle tavan yüksekliği 3.5 metre kadardı. Koridor beşik tonozludur. Duvarlar 34×35×5 büyüklüğünde tuğlalarla yapılmış ve sıva ile sıvanmıştır. Koridordan odalara açılan dairevi girişlerin kemerleri çift tuğla ile örülmüştür.

Koridorun şark niheyetinde 2,30 genişlikte mermer bir Bizans kapısı mevcuttur. Kapının kanatları yoktur. Kapıdan sonra vaktiyle o zamanki zemin seviyesine çıkmaya yarayan bir merdiven izleri görülmektedir. Kapının alt ve üst söveleri arasındaki açıklık 2,37 metredir. Koridorun batı nihayeti Osmanlı devrinde yapılmış bir duvarla kesilmiş bulunmaktadır. Buna nazaran binanın orijinal uzunluğunu tayin etmek kabil değildir. Koridorun zemini vaktiyle dörtgen şeklin-

de Bizans tuğlaları kaplı idi. Bugün de bunun kalıntıları görülmektedir.

MEZAR ODALARI :

a — Koridorun kuzeyindeki oda: Bu odaya 1,30 cm genişliğinde bir geçitten geçilerek girilir. Oda 7.72 uzunluğunda ve 4.38 genişliğindedir. Girişin solundaki duvar üzerinde ve bunun mukabili olan duvarda ve bu iki duvar arasındaki odanın doğu duvarı üzerinde birer Arcosolium vardır. Bunlardan karşılıklı olanlardan kuzeydeki 1,57x100, güneyindeki 90x180 ve aradaki 1,50x1,38 büyüklüktedir.

Arcosoliumlardan girişin solundaki zemin seviyesinde 1.50 metre genişlikte olarak başlamaktadır. İki tarafta krokide görüldüğü gibi otuz üçer santimetre eninde örülmüş duvar ayakları ve bunların arasında 86 santimetre genişlik ve 38 santimetre yükseklikte bir kemer bulunmaktadır. Bu kemerin en yüksek noktasından itibaren duvar bir som duvarı halini almakta ve kemerden itibaren 32 santimetre yüksekliğe kadar bu şekilde devam etmektedir. Burada 60 santimetre büyüklükte kare tuğlalarla döşenmiş bir raf ve bunun üstünde 94 santimetre yukarıda kalın mermer bir raf bulunmaktadır. Alt raf 1,50, yukarı raf 1,56 genişliğinde ve 0,47 derinliktedir.

Diğer taraftaki Arcosoliumlar da aynı şekilde olmalıdır. Bu seneki araştırmaları yağmur mevsiminin gelmiş olması hasebiyle bütün Arcosoliumlara teşmil etmek kabil olamamıştır. Fakat odanın taban vaziyeti tesbit edilmiş ve tedkik olunan arcosolium'un üst rafının bu taban seviyesinden olan yüksekliği 2,10 olarak ölçülmüş olduğuna göre hepsinin aynı şekilde olması iktiza etmektedir. Arcosoliumlardan karşılıklı olanlar absidal kemerli, ortada bulunan arc surbaisés şeklindedir.

Girişin sağındaki duvar üzerinde 1,75 uzunluğunda ve 90 santimetre genişliğinde absidal kemerli bir arcosolium mevcuttur. Bunun üzerinde tabut koymağa mahsus mermer raf vardır. Şekli itibariyle absidal kemerlidir.

Gerek koridorda ve gerekse mezar odalarında salıp, yazı, fresk veya dekoratif bir süs mevcut değildir. Bilhassa kapıda salıp bulunmaması şayanı dikkat görülmüştür. Bu odanın batı tarafında, şüphesiz diğer cihetine mütenazır üç arcosolium mevcuttu. Bunlardan birinin başlangıcı yapılan araştırma ile meydana çıkarılmıştır. Odanın batı tarafında Türk devrinde yapılmış olan ve odayı kesmiş olan Contrefort duvarı (A contrefort,) çok kuvvetli yapılmış olduğundan

tedkikler derletilmemiş, yalnız açılan ufak bir delik sayesinde bu duvarın 1,6 metre gerisinde asıl Hypoge duvarının bulunduğu tesbit edilmiştir. Bu husus kuzey tarafında bulunan odada daha sarıh olarak görülmektedir.

Bu odanın güney duvarlarının, kapının karşısından başlayarak odanın batı nihayetine kadar devam eden kısmı çok şayanı dikkattir. Burada sonradan yapılmış bir duvar daha eski olan Hypogee tonuzu kesilmek suretiyle yeşil kalkerden yapılmıştır. 105x65 santimetre büyüklüğünde taş bloklarından yapılmış olan bu duvar tonozu aşarak daha yukarıya çıkmaktadır. Duvarla kesilen tonoz arasında tam bir irtibat düşünülmemiştir. Tonoz üzerinde kandil asmağa mahsus bir demir çengel de görülmektedir.

Kuzey tarafındaki oda :

Bu odanın tertibatı ve büyüklüğü diğerinin hemen aynıdır. Girişin doğusunda bulunan üç Arcosoliumdan iki karşılıklı olanlar 87XI.50 ve 92XI.60 ve doğuda buluna ise 95XI.32 büyüklüğünde ve girişin solunda bulunan ise 85XI.65 büyüklüğündedir. Şekiller diğer odadakilerin aynıdır. Bu odanın kuzey duvarları, mukabil odanın güney tarafındaki büyük bloklarla yapılmış olanların aynıdır. Fakat burada tonoz bu duvar tarafından biraz içten kesilmiştir.

Her iki odanın doğu duvarları kontrforla kesilmiş olduğundan bu kesilmiş kısmın gerisindeki arcosoliumlar olduğu ancak bu kuzey odada bâriz olarak görülmektedir. Burada girişin solunda batısında bulunan tek arcosoliumdan sonra yeni arcosolium başlangıcı ve burada vaktiyle mevcut olan ceset koymağa mahsus mermer levhalar için açılmış olan yivler açık olarak görülmekte ve arcosolium 62 santimetre kadar batıya devam ettikten sonra kesilmektedir. Bunun karşısındaki duvar üzerinde aynı vaziyet görülmektedir. Blok taşlarla yapılmış duvarın nihayetinde içeri doğru girmiş, 50 santimetrelilik bir diştten sonra bu vaziyette 53 cm. kadar batıya doğru devam etmekte ve sonra Türk devrinde yapılmış duvarla kesilmektedir. Burada da mermer levha koymak için yapılmış yiv görülmektedir. Bu Hypoge müteveffa Muzaffer Ramazanoğlu tarafından tedkik edilmiş ve bir basit krokisi de yapılmıştır. St. İren ve Ayasofya manzumesi isimli kitabın 12 nci sahifesindeki 4 üncü nota nazaran «burası İmparatorlar mezarı diye isimlendirdiği bir colombariumdur ve Romalılar zamanında cari olan bir mezar sistemine göre yapılmıştır. Burada bir hol üzerine açılan bir kapıdan girilir ve burası tıpkı bir güver-

cinliğe benzer. Türkiye'de görülen Bizans mezarlarıyla alâkası yoktur.» M. Ramazanoğlu İçerisi çamurla dolu olan bu Columbariumun Roma'da Via Appia'daki Columbariumlara çok benzediği fikrinde-
dir ve burasının IV. yüzyılda yapılmış olduğunu açıklamıştır.

HYPOGEE'YE TÜRK DEVRİNDE BAĞLANAN KANALLAR:

1 — Hypogeenin doğuya açılan mermer kapısından iki metre kadar sonra tabanı kapının üst söveleri hizasında bulunan bir kanal başlamaktadır. Bu kanalın yan duvarları taşla örülmüş ve tonozları tuğladandır. Duvarları sıvalı değildir.

Bu kanal kapı ağzının doğusundaki Contrefort'un altından geçerek Ayasofya Skavphylakion ile asıl bina arasındaki aralık boyunca doğuya doğru devam etmektedir. Burada üzeri ıskaralı üç delik mevcuttur. Kanalın baştaki genişliği 140×70 cm. dir. Bu kanal 21 metre uzunluğuna kadar takip edilebilmiştir, fakat biraz daha doğuya devam ettiği anlaşılmıştır.

2 — Batıdaki kanal : Batıda koridorun kuzey batı köşesinden itibaren başlayan ve batıya doğru Ayasofya boyunca devam ederek atrium'dan kuzey-güney istikametine geçmekte olan büyük kanalizasyon (1) ile birleşmektedir. Bu kanal tamamiyle tuğladan yapılmıştır sıvasızdır ve şüphesiz Türk devrinde yapılmıştır. (2)

Şu arzedilen vaziyete göre :

1 — HYPOGEE Jüstinien Ayasofyanın inşasından evvel yapılmıştır. Sonra muhtemelen üçüncü Ayasofya'nın inşası sırasında hiç olmazsa güney cihetindeki tonozlar bu binanın kuzey duvarlarının yapılması için kesilmiştir. Theodosius ve Jüstinien Ayasofyasının müstemilât binaları hakkında tam bir bilgimiz olmadığından Hypogee'nin kuzey tonozlarının hangi binanın inşası için kesilmiş olduğunu tayin kabil değildir. Fakat bu kesilmede yeşil kalkerden duvarların yapı tekniğinin aynı olması hasebiyle, Jüstinien Ayasofyasının inşası esnasında yapılmış olması lâzımdır.

Binanın tarihine gelince :

İstanbul'da şimdiye kadar bulunmuş olan mezar odaları Ayasofya da bulunana benzemezler. Prof. Arif M. Mansel tarafından Balabanğa mescidi altında bulunan (3) Crypte dairevi bir plandadır. Merkezdeki dairevi kısım üzerine açılmış dörtgen odalar şeklindedir. (Ma-

kaledeki resim. 4) Yuşâ tepesinde bulunmuş olan kilisenin mezar odası dikdörtgen şeklinde bir salondan ibarettir. (4) (Aynı makaledeki resim: 23). Yine Prof. Mansel tarafından Bakırköy'de yapılan bir kazıda meydana çıkarılmış olan mezar odası, bir koridorla iki yanda nisbeten küçük dörtgen odalarıyla bir benzerlik arzederse de odaların dörtgen olması ve bunlara merbut bir çok kısımlar bulunması bahis konusu olandan bir ayrılık gösterir. Ayasofyadaki Cryptedeki arcosoliumlarında cesedlerin konmasına mahsus biri tuğla ile üstündeki mermer olan rafların bulunması da şayanı dikkattir.

Son zamanlarda Şehremininde bulunan bir mezar odası gerek şekli ve küçüklüğü ve fresk tezyinatı ile ayrı bir plandadır. (5) Yine 1960 da Tuzla civarında Kurt tuğla fabrikası kuzeyinde bulunan bir Bizans kilisesi altındaki mezar odası da dörtgen bir salondan ibarettir. Cesedler yerde açılmış çukurlara konmakta idi. Buradada fresk tezyinatı mevcuttu. (6)

İzmit'te Tuzla burnu karşısındaki tepede bulunmuş olan bir mezar odası da kare, şekli ufaklığı 1,70X2X2,40 ile bir mukayese mevzuu değilse de burada cesedlerin konmasına mahsus rafların bulunması şekli ile tedkiki ettiğimizle bir benzerlik arzeder. (7) Fakat burada raflar tek katlı ve 50X80 büyüklüktedir. Sardes'te bulunmuş olan kare plânlı frenskli mezar odaları da buna benzerler. Trakya'da bulunmuş ve IV. yüzyıla ait oldukları tesbit edilen mezar odalarına da Ayasofyada olduğu gibi bir merdivenle inilmekte ise de (8) tedkik ettiğimiz Hypogée bunlara nazaran daha çok derinde bulunmakta, diğerlerinde olmayan ve bir mezar odası için şayanı dikkat derecede büyük ve iyi tezyin edilmiş bir mermer kapıya malik bulunmaktadır. Bunlar arasında bir mukayese bahiskonusu olamaz. Küçükçekmece'de kazıda meydana çıkan tonoz kemerler, dik dörtgen plânlı ve yan taraflarında ikişer niş bulunan mezar odası da, döşeme altında ayrıca dört mezar olması itibariyle de bu büyük Hypogee'ye benzemez. Bu mezar odasının kapısı da doğuya açılmakta idi ve sonradan eklenmiş bir giriş kısmı vardı. (9)

Görülüyor ki, İstanbul ve civarında şimdiye kadar meydana çıkarılmış olan Hypogee'lerin hiç birisi Ayasofya'da bulunanla tam bir benzerlik göstermemektedir. Buna benzer bina aramak lâzım gelirse başka yerlerde aramak icap eder. Ayasofya Hypogee'si, arcosoliumların şekli itibariyle Melus'deki Catacombe'lardakine benzer (10). Tarihi I. yüzyıl olarak tesbit olunan bu catacombe da Arcosoliumlarda olduğu gibi zeminde de cesedler defnedilmekte idi. Galile de Chefa

D'Amer da bulunan bir Crypt'de, arcosoliumların şekli itibariyle buna benzer. Bu mezar odalarının VI. yüzyıla ait oldukları kabul edilmektedir. (11)

IV. asırda Elbarah'da yapılmış olan mezar odası, merdivenle inilmesi ve arcosolium tarzındaki tertibatı itibariyle Ayasofyadakine benzer ise de iç düzeni aynı değildir. Çünkü El Barah mezar odasındaki Krauzformig şekli burada yoktur. Orada odalar, koridora dikine bir vaziyette yapılmış olduğu halde burada şekil paraleldir. (12)

Küçük Asyada Termessos ve Myra'da kayalar içinde açılmış ve arcosoliumları bulunan odalardan bazıları sarkofaj koymak için yapılmıştır. Fakat bunlar inşa edilmiş binalar değildir. (13)

Ayasofya Hypogeésinde şayanı dikkat olan bir şey varsa ne mermer kapının üzerinde ve ne de diğer bir yerde Salip, Chrisma, yazı ve fresk olmayışdır. Su kanallarının buraya verilmesinden sonra duvardaki izlere nazaran suların arcosolium tavan seviyesi yakınına kadar çıkmış oldukları nazarı dikkatle alınırsa mevcut fresklerin veya yazıların silinmiş veya kaybolmuş olmasını düşünmekte kabildir.

Netice olarak; elde tarihlendirmeye yarayacak unsur olarak yalnız inşa şekli ve tekniği kalmaktadır. Bütün bunlar bilhassa mermer kapı tezyinatı da bu Hypogeé'nin antik san'attan Bizans san'atına geçiş devresinde, IV. yüzyıl nihayeti veya V. ci yüzyıl başında inşa edildiği fikrini vermektedir.

Feridun Dirimtekin

¹ A. M. Schneider' *Die Ausgrabung un Westhof der Sophienkirche in Istanbul* Plân I. IV.

² Sultan Selim II devrinde Ayasofya'nın tamiri: II. Sultan Selim devrinde 980 h. senesi Ayasofya'nın duvarlarında birer buçuk zirağ miktarında bir eğilme görülmesi üzerine II. Sultan Selim vezirlerini ve başta ser mimaran hassa koca Sinan Ağa olduğu halde hassa mimarını beraberine alarak caminin vaziyetini tetkik etmiş ve tamiri için Mimar Sinan'a ilâzım gelen emirleri vermişti. Bu meyanda kubbe üzerindeki tahta minarenin ref olunup önünde olan payandalar üstünde minare bina olunmak ve etrafında hali kalacak 35 er arşın yerde payeler ve kârizler bina olunmak ve cami mezburum içinde ve dışında tamire muhtaç olan yerleri meremmet ve tamir olunmak emrini vermişti. (Ahmet Refik X. asrı hicride İstanbul hayatı) vesika 18. S. 35 peçevi C. I. S. 510 - Selânikî S. 120 - 121) tamir esnasında ilâve edilen Contrefortlar dolayısıyla Ayasofya binası ile Hazine dairesi arasındaki saha dört tarafı kapalı bir hale gelmişti. Buraya dökülen yağmur sularının akmasına müsait bir yol kalmadığından bu yer altı kanallarının açılmasına mecburiyet hasıl olmuştu. Buraya

yapılan iskaralar vasıtasıyla suların akıtılması için yüksek seviyeli kanal yapı-
ve Hypogeaya akıtılmış ve burada toplanan sular ise alçak seviyeli kanal vası-
tasıyla Ayasofya kuzey cephesine muvazı olarak geçirilmek suretiyle batıdaki
büyük kanalizasyona bağlanmış olmalıdır.

³ Prof. Dr. Arif Müfit Mansel - Balaban Ağa meşçidi hafriyatı 1930 **Tarih
Tarih Arkoloji ve Etnografya Dergisi** 1931 sayı III. s. 50-73.

⁴ Aynı makale res. 23.

⁵ 1961 de bulunan bu Crypte hakkında Nezih Fıratlı tarafından yazılan
makale bu yıllıkta mevcuttur.

⁶ Sayın Rüstem Duyuran tarafından yapılan kazı hakkında henüz bir tet-
kik yayınlanmamıştır.

⁷ Nezih Fıratlı - Bytina araştırmalarına birkaç ilâve - İzmit yakınında
bulunan mezar odası **Bellekten XVIII. S. 62. S. 19.**

⁸ Rüstem Duyuran - **Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya dergisi** v. 1948
S. 28 - 31.

⁹ Aziz Ogan **Bellekten XI, 41, S. 167.**

¹⁰ H. H. Holzinger Die Altchrisliche und Byzantinische Bau Kunst (2. Aull)
Unterrirdische Grabenlager des Altchrist Zeit S. 15.

Catacombe'ler için bakınız: Prof. G. Bovini - Eneyclopedia Üniversale del-
la arte-de ki Catacombe maddesine. Bibliografya'da şayanı dikkattir.

1 — V. yüzyıldaki Bizans sanatı için bakınız:

Hayfort Pierce et Royah Tyler Art de Byzance, Paris 1932, I ve II. c. ve
O Wulff Altchrisliche und Byzantinische Kunst «C. I. II, Berlin; Volbach»
Frühchristliche Kunst» München 1950.

¹¹ O. Wulff Altchrist liche und Byzantinische Kunsc C. I. (1914) S. 19. R.
11 Res. 18.

¹² O. Wulff: aynı eser: S. 21. Res. 14.

¹³ aynı eser. S. 22.

UN HYPOGEE DANS LE JARDIN DIT «DU VIZIR» AU NORD DE SAINTE SOPHIE

L'emplacement situé entre le bâtiment de Sainte Sophie et ceux de l'imaret, au Sud, s'appelle le jardin du Vizir. On peut y pénétrer par la grande porte située au milieu de la façade Nord de Sainte Sophie.

On a découvert, à 2,70 m au N-O du bâtiment, un puits dont l'orifice mesure 76 cm de diamètre et qui, construit en détruisant une voûte de l'hypogée, en constitue l'entrée. A 5,45 m de profondeur de l'orifice s'allonge le corridor de l'hypogée. Cet endroit a été utilisé à cette époque comme crypte, puis transformé. Pour que les canalisations situées à l'Ouest de Sainte Sophie puissent emporter les eaux coulant des toits de Sainte Sophie et de son Trésor, on y a relié à cet endroit des conduites d'eau qui, en transportant des alluvions, ont comblé certains endroits de plus d'un mètre de hauteur.

HYPOGEE :

Il est composé d'un corridor orienté Est-Ouest, sur lequel s'ouvrent à droite et à gauche deux arcades donnant accès à deux chambres funéraires. Le corridor mesure 8,63 m de longueur, 3,13 m de hauteur et 2,50 m de largeur. Auparavant le plafond avait 3,50 m de haut. Le corridor est voûté en berceau. Les murs, construits en briques de 34 x 35 x 5 cm, sont crépis. La voussure des entrées des chambres donnant sur le corridor est faite de double briques.

L'extrémité orientale du corridor est fermée par une porte byzantine en marbre de 2,30 m de large. Il n'y a pas de battants de porte. Au-delà de celle-ci, le niveau du sol s'élève et l'on peut voir les traces d'un escalier. Entre le linteau et le bas de la porte, l'ouverture mesure 2,37 m. On a découvert, à l'extrémité occidentale du corridor des fragments de mur de l'époque ottomane. Mais il n'a pas été possible de déterminer la longueur originale de cette construction. Le

sol du corridor était recouvert de briques byzantines carrées, dont il ne reste aujourd'hui que des traces.

CHAMBRES FUNERAIRES :

a — Chambre au Nord du corridor : l'entrée de cette chambre mesure 1,30 m de largeur. La pièce a 7,72 m de long sur 4,38 m de large. En haut du mur à gauche de l'entrée et de celui à l'opposé, et, entre ces deux murs, au-dessus du mur oriental de la chambre, il y a un arcosolium. Les mesures de ceux-ci sont respectivement, au Nord : 1,57 x 1,00 m ; au Sud : 0,90 x 1,80 m et entre 1,50 x 1,38 m. Les arcosolium commencent à 1,50 m du niveau du sol. Des deux côtés, comme on le voit sur le croquis, il a été trouvé entre deux pieds de murs de 33 cm de largeur, un arc de 86 cm de large et 38 cm de haut. A partir de la clé de cet arc part un mur massif qui s'élève jusqu'à une hauteur de 32 cm. Là des dalles carrées de 60 cm forment une tablette et, à 94 cm au-dessus de celle-ci, se trouve une épaisse tablette en marbre. La tablette inférieure mesure 1,50 m de long, sur 0,94 m de large, celle du haut mesure 1,56 m de long, sur 0,47 m de large.

De l'autre côté, les arcosolium doivent avoir la même forme. L'année de ces découvertes ayant été très pluvieuse, nous n'avons pu, comme nous l'aurions voulu, étendre nos recherches à tous les arcosolium. Mais la position du plancher de la chambre ayant été fixée et la tablette supérieure de l'arcosolium ayant été étudiée, on a pu constater qu'il y avait entre les deux une hauteur de 2,10 m. Les autres arcosolium devant occuper la même position, il n'est pas nécessaire d'en fixer toutes les mesures. Les arcosolium qui sont placés vis-à-vis ont un arc absidal et ceux du milieu un arc surbaissé.

Il existe un arcosolium avec un arc absidal au-dessus du mur de 1,75 m de long et 90 cm de large, à droite de l'entrée. Sur celui-ci se trouve une tablette en marbre spéciale pour poser un cercueil. C'est pour cela que la voûte a la forme absidale.

Il n'y avait probablement pas de croix, d'inscription, de fresque ou d'ornement décoratif dans le corridor, ni dans les chambres funéraires. Le fait de n'avoir pas trouvé de croix sur la porte mérite particulièrement d'attirer l'attention.

Il y a sans doute trois arcosolium de l'autre côté, à l'Ouest de cette chambre. En faisant des recherches, on a découvert l'amorce de l'un d'eux. A l'Ouest de la chambre, un contrefort (le contrefort

A) de l'époque turque, coupant la salle et de construction très solide, n'a pu être examiné. Mais grâce à une petite ouverture de ce mur de 1,60 m de long, le mur de l'hypogée a pu être découvert. A ce sujet, le côté se trouvant au Nord de la chambre n'a pu encore être vu clairement.

Les murs Sud de la chambre, commençant devant la porte et continuant jusqu'à l'extrémité occidentale de la pièce sont particulièrement intéressants. Là un mur, construit antérieurement aux voûtes de l'hypogée, est fait de calcaire vert. Ce mur en blocs de pierre de 105 x 65 cm s'élève plus haut que la partie voûtée. Mais il ne constitue pas une liaison entre les voûtes. Sur une voûte, on peut voir un crochet en fer destiné à recevoir une lampe à suspension.

Chambre septentrionale : Cette salle présente la même disposition et les mêmes dimensions que l'autre. A l'Est de l'entrée se trouvent trois arcosolium. Ceux des côtés mesurent 87 x 1,50 et 92 x 1,60; celui à l'Est 95 x 1,32 et celui à gauche de l'entrée 85 x 1,65. Les autres dispositions de la pièce sont les mêmes. Les murs Nord de cette chambre, comme les murs Sud de l'autre pièce, sont faits de grands blocs. Mais ici ce mur coupe la voûte un peu en retrait.

Dans les deux chambres, le mur Est est coupé par des contreforts. On a pu voir les arcosolium se trouvant de l'autre côté du contrefort dans la Chambre Nord. Ici, à gauche de l'entrée, un seul arcosolium se trouve à l'Ouest, puis un nouvel arcosolium commence et, pour celui-ci, on peut voir distinctement l'emplacement destiné à recevoir la plaque de marbre où était posé le cadavre. L'arcosolium s'étend jusqu'à 62 cm vers l'Est. Sur le mur en face de celui-ci on voit la même disposition. Une moulure, à 50 cm de l'extrémité du mur construit en blocs de pierre, s'allonge sur 53 cm vers l'Est, puis est coupée par un mur de l'époque turque. On peut voir la rainure faite pour recevoir la plaque de marbre. Muzaffer Ramazanoğlu, a de son côté, étudié cet Hypogée et en a fait un croquis simple. On peut lire dans sa publication «Sainte Irène et Sainte Sophie», p. 12, note 4 : «Ici le columbarium s'appelait tombe des Empereurs et on a créé, selon les Romains, un système de tombes semblables. A Sainte Sophie, une porte s'ouvrant sur un hall forme l'entrée de l'hypogée qui ressemble à un pigeonnier. Il n'y a aucun rapport avec les tombes byzantines que l'on a trouvées en Turquie». M. Ramazanoğlu pensait que ce columbarium rempli de boue ressemblait à ceux de la Via Appia, à Rome, et il a daté celui-ci du IVème siècle.

CANALISATIONS TURQUES ADJOINTES A L'HYPOGEE :

1 — Un canal commence à 2 mètres de distance et au niveau du linteau de la porte en marbre s'ouvrant à l'Est de l'hypogée. Les murs latéraux sont en pierre et les voûtes sont en briques. Les murs ne sont pas crépis.

Ce canal passe sous le contrefort qui se trouve à l'Est de la porte, puis dans le couloir entre le Skavphylakion de Sainte-Sophie et le bâtiment essentiel, et continue vers l'Est. Là il y a trois brèches donnant sur les caniveaux. Le canal mesure, au début, 140 x 70⁰ cm. Il est possible de l'examiner sur une longueur de 21 mètres, mais il continue peut-être un peu plus vers l'Est.

2 — Canal de l'Ouest : ce canal part à l'Ouest du corridor, à l'angle N-O, continue directement vers l'Ouest le long de Sainte Sophie, puis après avoir suivi la direction N-S par rapport à l'atrium, se joint à une grande canalisation.¹ Les parois de ce canal sont en briques non crépies et datent sans aucun doute de l'époque turque.²

Ainsi la disposition est la suivante :

1 — L'hypogée a été édifiée avant la construction de Sainte Sophie de l'époque de Justinien. Ensuite, en vue de la troisième édification de Sainte Sophie, on a détruit les voûtes du côté Sud pour construire les murs Nord de ce bâtiment. Comme on ne connaît pas bien Sainte Sophie et son annexe de l'époque de Theodosius et de Justinien, on ne peut savoir pour quel bâtiment ont été détruites les voûtes Nord de l'hypogée. Mais comme la technique de la construction, à cette coupure, des murs en calcaire vert est la même que celle de Sainte Sophie de l'époque de Justinien, ils doivent être de la même époque.

Date de la construction :

Il n'y a pas de ressemblance entre les chambres funéraires trouvées jusque maintenant à Istanbul et l'hypogée de Sainte Sophie. La crypte découverte par le Prof. Arif Müfit Mansel sous la mescit de Balabanaga³ est de plan circulaire. Les chambres qui s'ouvrent sur la partie circulaire sont carrées (Fig. 4 de l'article). La chambre funéraire de l'église découverte sur le Mont Yuşâ, est également de forme carrée et consiste en un salon⁴ (même article, fig. 23). Découvertes aussi par le Prof. Mansel, au cours de fouilles aux environs de Bakırköy, une chambre funéraire, un corridor sur lequel donne, de

chaque côté, une petite salle carrée, présentent une ressemblance avec les autres. Mais si ces chambres sont carrées, elles ont plusieurs annexes, ce qui les différencie des autres.

Le fait que les arcosolium de la crypte de Sainte Sophie comportent, pour poser les morts, une dalle particulière surmontée d'une tablette de marbre, mérite d'attirer particulièrement l'attention.

Dernièrement, on a trouvé à Şehremini une chambre funéraire qui, avec sa forme, son étroitesse et sa fresque, est d'un plan différent.⁵ En 1960 encore, aux environs de Tuzla, au Nord de la briqueterie Kurt, on a découvert une église byzantine sous laquelle se trouvait une chambre funéraire en forme de salon carré. Les morts étaient déposés dans des cavités creusées dans le sol. Il y avait une fresque.⁶

On a trouvé sur une colline du promontoire de Tuzla, près d'Izmit, une chambre funéraire carrée, de petites dimensions : 1,70 x 2 x 2,40 m. En comparant cette salle et les autres et en examinant les tablettes destinées à recevoir les morts, on observe une ressemblance.⁷ Mais ici il y a un seul étage de tablettes de 50 x 80 cm. A Sardes, on a découvert une chambre funéraire de plan carré, avec fresque, ressemblant aux précédentes. En Thrace, on a trouvé des chambres funéraires paraissant dater du IVe siècle, dans lesquelles on descend par un escalier comme à Sainte Sophie.⁸ Ici les hypogées sont encore plus profonds et, pour l'un d'entre eux qui mérite d'attirer particulièrement l'attention, les marches sont grandes et une porte en marbre est trop bien décorée pour une porte de chambre funéraire. Mais on ne peut faire de comparaisons avec l'hypogée de Sainte Sophie. Au cours de fouilles à Küçükçekmece, on a découvert une chambre funéraire à voûtes en plein cintre, de plan carré et ayant de chaque côté deux niches. D'autre part, avec les quatre tombes qui se trouvent au-dessus, ce grand hypogée ne ressemble pas aux autres. La porte de cet hypogée s'ouvre vers l'Est et une entrée fut ajoutée plus tard.⁹

Il apparaît donc que parmi les hypogées découverts jusqu'aujourd'hui à Istanbul et dans les environs, aucun ne ressemble exactement à celui de Sainte Sophie. Il faudrait donc poursuivre les recherches en dehors d'Istanbul. Du point de vue des arcosolium, l'hypogée de Sainte Sophie ressemble aux catacombes de Melus.¹⁰ Dans ces catacombes du Ier siècle, on déposait les morts à la fois dans l'arcosolium et sur le sol. Une crypte découverte à Chefa d'Amer, en Galilée, ressemble à celles-ci du point de vue des arcosolium. Pour toutes

ces chambres funéraires on a accepté la date du VIème siècle.¹¹

Une chambre funéraire du IVème siècle découverte à Elbarah ressemble à l'hypogée de Sainte Sophie du point de vue des arcosolium et de l'escalier, mais pas en ce qui concerne la disposition intérieure, à Elbarah l'hypogée étant en forme de croix et les chambres perpendiculaires au couloir, tandis qu'à Sainte Sophie elles sont parallèles.¹²

A Termessos et à Myra, en Asie Mineure, il y a des chambres funéraires rupestres avec des arcosolium pour déposer des sarcophages.¹³

Il est à noter qu'à Sainte Sophie il n'y a ni inscription, ni fresque. Mais il est possible qu'à la suite de l'adjonction des conduites d'eau, les fresques et les inscriptions, s'il y en avait, aient été effacées par l'accumulation de l'eau.

Quant à la date de cet hypogée, il ne reste comme éléments pour la fixer que la forme et la technique de la construction. Celles-ci et particulièrement les décorations de la porte en marbre prouvent que cet hypogée doit dater du IVème siècle ou du début du Vème siècle, c'est-à-dire de l'époque transitoire entre l'Art antique et l'Art byzantin.

Feridun Dirimtekin

¹ A. M. Schneider, *Die Ausgrabung un Westhof der Sophienkirche in Istanbul*, Plan I-VI.

¹ A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, Plan I-VI.

² Pendant le règne de Sultan Selim II, on avait constaté sur les murs d'Ayasofya un écartement de un archine et demie de chaque côté, Sultan Selim II accompagné de ses ministres, du Sinan Ağa qui fut alors architecte en chef du palais aussi que les autres architectes, se rendit à Ayasofya et après les études faites sur place donna les ordres nécessaires pour les réparations entre autre le minaret en bois que se trouvent sur le coupole devait être supprimé, et sur les contreforts qui se trouvaient au devant de celui-ci, des minarets devaient être érigés et sur l'espace de 35 archines qui se trouvent devant le batiments on devait construire des contreforts, et puis reparer l'intérieur et l'extérieur de la mosquée. (Ahmet Refik, X. Asır Hicride İstanbul Hayati, document 18, p. 35, Peçevi C. I. p. 510, Selâniki p. 120-121). A la suite de la construction des contreforts, l'espace entre Sainte - Sophie et Skevophylakion (le Trésor) resta isolé. Aussi pour drainer les eaux de pluie, s'avéa-t-il nécessaire d'installer des canalisations souterraines qui furent adjointes à l'hypogée. Ainsi il fut possible de relier celles-ci ainsi que le canal du bas-côté parallèle à façade Nord de Sainte-Sophie aux grandes canalisations de l'Ouest.

³ Prof. Dr. Arif Müfit Mansel, Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı 1930, *Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1931, III, p. 50-73.

⁴ *Ibid.*, fig. 23.

⁵ Il y a dans ce même Annuaire un article de Nezih Fıratlı concernant cette crypte découverte en 1961.

⁶ Les fouilles faites par M. Rüstem Duyuran n'ont pas encore été publiées.

⁷ Nezih Fıratlı, *Bytina Araştırmalarına Birkaç İlâve — İzmit Yakınında Bulunan Mezar Odası*, *Belleten*, XVIII, p. 19.

⁸ Rüstem Duyuran, *Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1948, p. 28-31.

⁹ Aziz Ogan, *Belleten*, XI, 41, p. 167.

¹⁰ H. H. Holzinger *Die Altchrisilche und Byzantinische Baukunst (2-Aufl) Unterirdische Grabenlager des Altchrist Zeit*, p. 15.

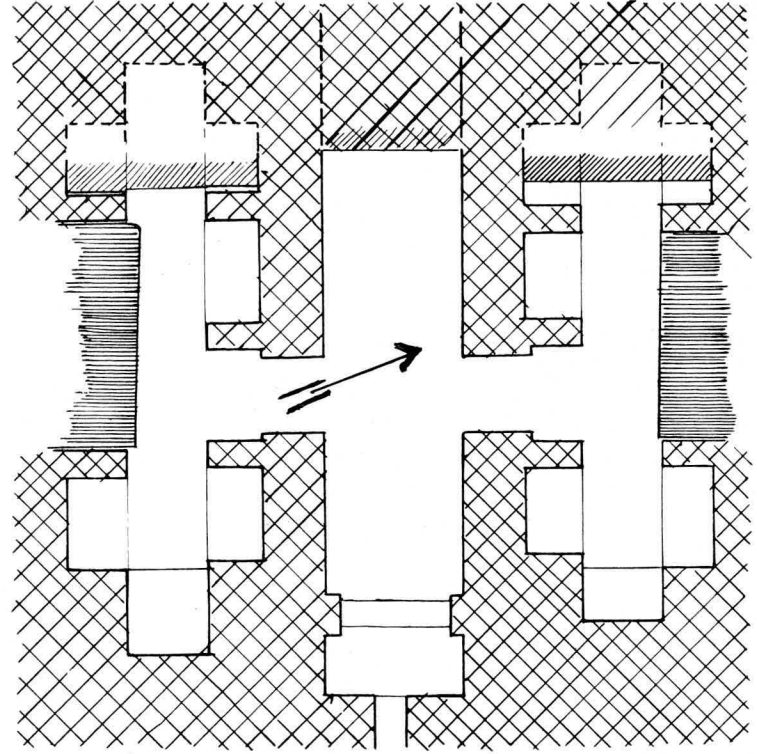
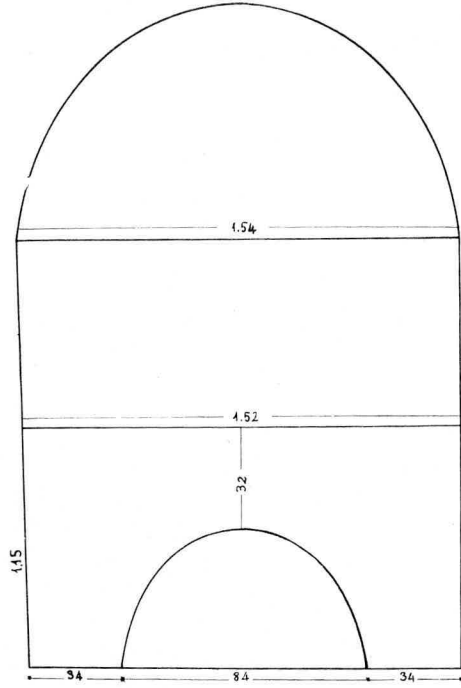
Pour les catacombes, voir : Prof. G. Bovini, *Encyclopedia Universale della Arte*. La bibliographie est particulièrement intéressante.

Pour l'Art byzantin du Ier siècle au Ve siècle, voir : Hayfort Pierce et Royali Tyler, *Art de Byzance*, Paris 1932, I et II; O. Wulff, *Altchristliche und Byzantinische Kunst*, I et II, Berlin; *Volbach-Frühchristliche Kunst*, München 1950.

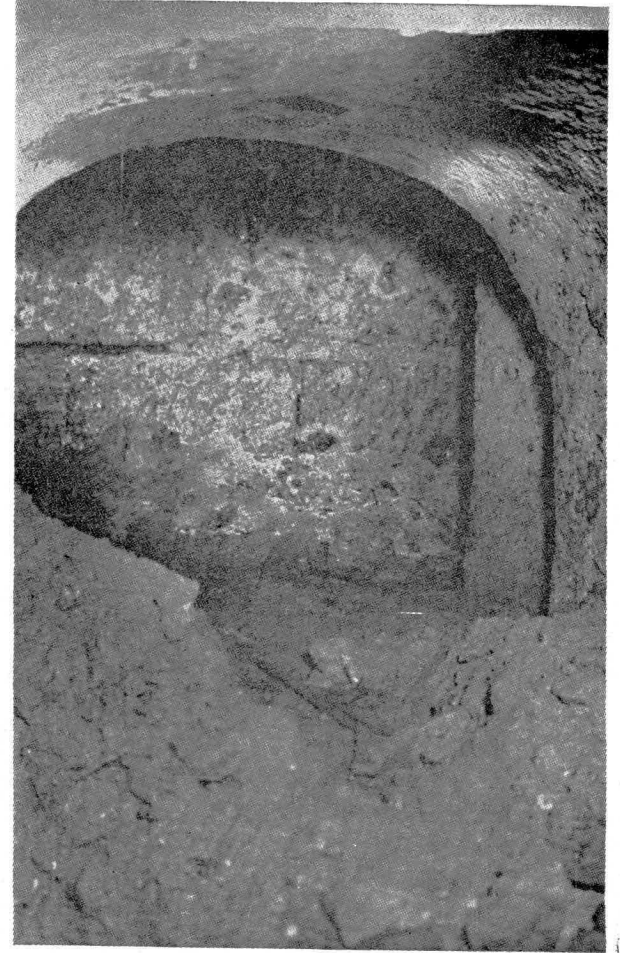
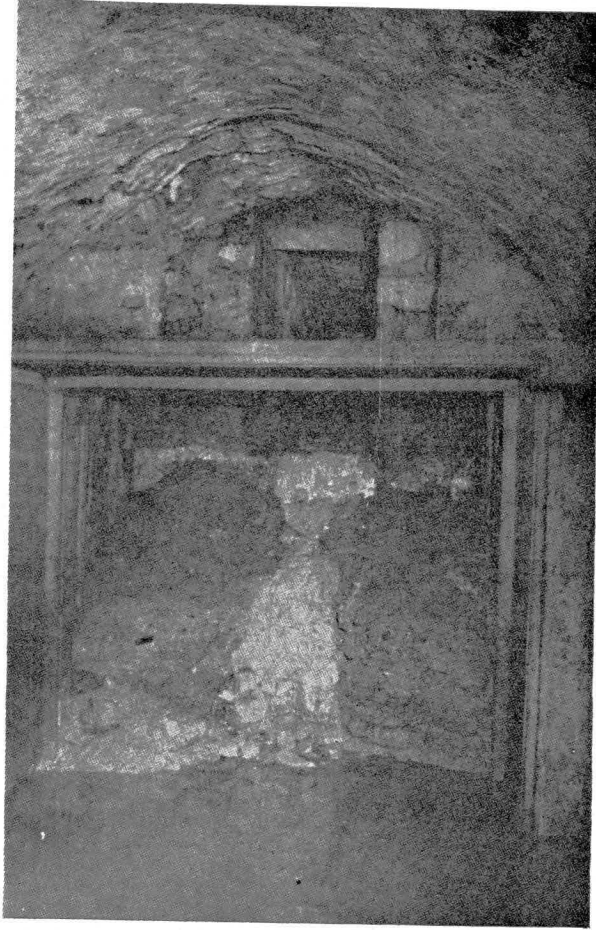
¹¹ O. Wulff, *Altchristliche und Byzantinische Kunst*, I, 1954, p. 19, fig. 18.

¹² O. Wulff, *ibid.*, p. 21, fig. 14.

¹³ *Ibid.*, p. 22.

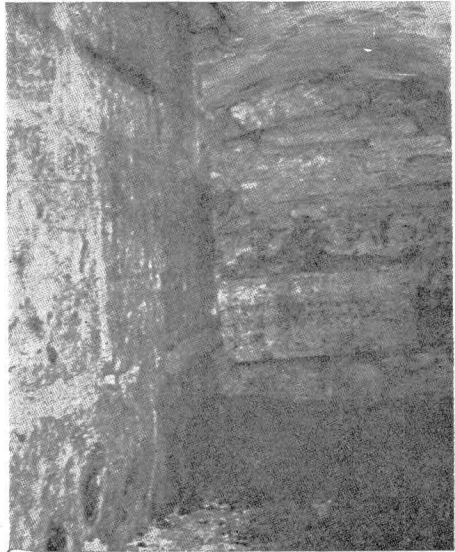
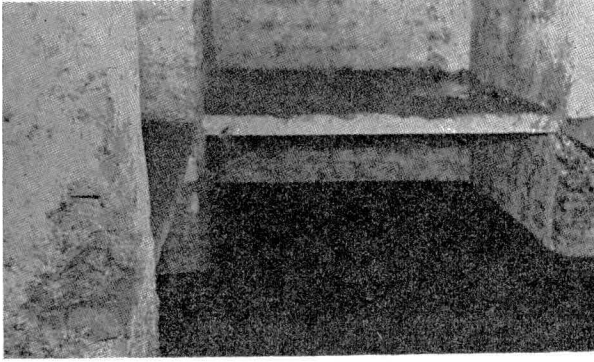
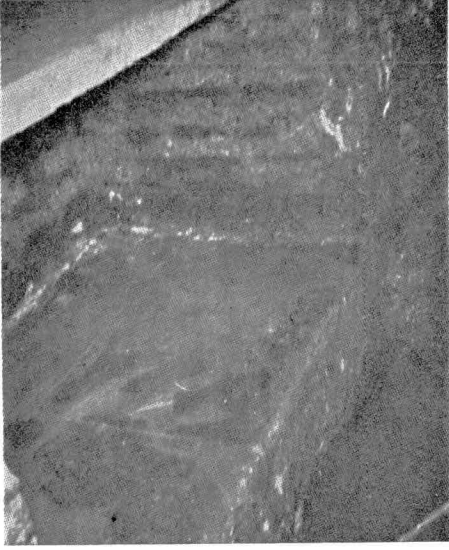

Ayasofya şimalindeki hipoje krokisi
Croquis de l'hypogee au nord de Sainte Sophie

F. DIRIMTEKİN

Ayasofya şimalindeki hipojenin içi
Interieur de l'hypogee de Sainte Sophie

Ayasofya şimalindeki hipoje
Hypogee de Sainte Sophie